

Лідер. Еліта. Суспільство

Leader. Elite. Society

УДК 373.3.015.31:[37.011.3-051:316.46]

doi: 10.20998/2616-3241.2019.1.07

Алла Коломієць

доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського; Вінниця, Україна

ORCID: 0000-0003-0536-0147

E-mail: allakolomiec2@gmail.com

Леся Коломієць

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського; Вінниця, Україна

ORCID: 0000-0002-1309-5761

E-mail: kolomiiets_lesia_77@ukr.net

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ УЧИТЕЛІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Анотація: У статті схарактеризовано погляд на проблему розвитку лідерських якостей вчителів початкової школи крізь призму сучасних реформаційних процесів у галузі освіти. Розкрито ключові складові розуміння лідерства, його зміст і структуру, погляди вітчизняних і зарубіжних учених на класифікацію якостей ефективного вчителя-лідера, вивчено погляди сучасних педагогів, окремі складові їхнього лідерського потенціалу. Виявлено наявність розбіжностей між суб'єктивними уявленнями про лідерські якості й об'єктивним станом їх сформованості у вчителів. Визначено психолого-педагогічні засади розвитку лідерських якостей вчителів початкової школи. Зроблено висновок про необхідність прогнозування, проектування, моделювання супроводу розвитку лідерських якостей вчителів в освітньому середовищі початкової школи. Наголошено на доцільності використання з цією метою прогресивних педагогічних і сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, потенціалу неформальної та інформальної освіти.

Ключові слова: лідерство, лідерський потенціал, лідерські якості вчителя початкової школи, освітнє середовище, супровід розвитку лідерських якостей, модернізація системи освіти.

Alla Kolomiiets

Dr. hab. in Pedagogy, Professor, Vice-rector for Scientific Work at Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University; Vinnytsia Ukraine

E-mail: allakolomiec2@gmail.com

© Алла Коломієць, Леся Коломієць, 2019

Lesia Kolomiets

PhD in Pedagogy, Associate Professor at Psychology and Social Work Department at Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University; Vinnitsia Ukraine
E-mail: kolomiets_lesia_77@ukr.net

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PRINCIPLES OF THE DEVELOPMENT OF LEADERSHIP QUALITIES OF TEACHERS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF ELEMENTARY SCHOOL

Abstract: *The article dealt the problem of development the leadership qualities of elementary school teachers through the prism of modern reform processes in the field of education. The key components of understanding of leadership, its contents and structure, modern views of domestic and foreign scientists on classification of teachers' leadership qualities were revealed. The generalized ideas of elementary school teachers about the image of an effective teacher-leader and inherent leadership skills were analyzed and the individual components the teacher-leader's leadership potential were examined. The discrepancies between subjective perceptions of leadership qualities and the objective state of their formation in teachers were revealed. The psychological and pedagogical principles of the development of elementary school teachers' leadership qualities were defined. The need for forecasting, designing, simulation of modern leadership activity of elementary school teachers were emphasized. The authors summarized that forecasting, designing, modelling were necessary in accompanying the development of the leadership qualities of elementary school teachers. To realize this purpose the authors emphasized on expediency of using progressive pedagogical and modern information and communication technologies, the potential of informal education and self-education.*

Key words: *leadership, leadership potential, leadership qualities of elementary school teacher, educational environment, accompanying the development of the leadership qualities, modernization of the education system.*

Alla Kolomiets, Lesia Kolomiets

An extended abstract of a paper on the subject of:

«Psychological and pedagogical principles of the development of leadership qualities of teachers in the educational environment of elementary school»

Problem setting. *In the context of the educational sector modernization, the elementary school teachers should become agents of educational change, the driving force behind innovative educational activities, the bearers of progressive pedagogical experience. Due to their high professional competence, developed leadership potential, ability to personally-professional growth and implementation of a creative approach, it*

will be possible to improve the quality of educational activities and education at its initial level. Therefore, there is a need to study leadership potential as a component of teachers' psychological and pedagogical competence, the development of psychological and pedagogical principles for the development of their leadership qualities in the educational environment of elementary school.

Recent research and publication analysis. The investigated problem is studied in Psychology, Pedagogy, Management, Sociology, Philosophy, etc. Important in the format of its development are scientific publications devoted to determining the essence of leadership, the signs of leadership potential, the combination of leadership qualities and their impact on the effectiveness of professional self-realization of specialists, the success of implemented organizational changes, aspects of leadership and management of V. Babajev, B. Bass, O. Bilinska, S. Maksymenko, O. Ponomarjov, O. Romanovskij, R. Stogdill, M. Cherpak, Y. Shalaginova; considering leadership from the standpoint of pedagogical activity, in particular, teachers of elementary school by V. Krytsonis, N. Marakhovska, O. Salimullina N. Cemaloğlu, A. Duran, A. Lumpkin, H. Claxton, A. Wilson; formation of leadership qualities of future teachers in the process of obtaining higher education by N. Marakhovska, O. Ponomarenko, I. Savytska, N. Semenchenko, O. Khmyzova; the influence of the elementary school teacher on the development of junior schoolchildren' leadership qualities by G. Aspanova, L. Umansky; the highlighting features and components of the institution' educational environment, its person-developing potential by S. Deryabo, V. Panov, V. Slobodchikov, S. Tarasov, Z. Tjumaseva, T. Yanicheva, V. Yasvin and others.

Paper objective. The purpose of this article is substantiating of psychological and pedagogical principles of the teacher leadership qualities development in the educational environment of elementary school on the basis of modern scientific ideas on the problem consideration and the empirical research results analysis.

Paper main body. Leadership qualities of elementary school teachers are the combination of dynamic individual psychological and socio-psychological features that form the basis of their leader-

ship potential, providing effective leadership behaviour, acting as personal resources on their own, is an organized component of professional psychological competence. The implementation of psychological and pedagogical principles for the development in elementary school teachers' leadership qualities anticipate the need to clarify their understanding of leadership essence, the identification of generalized notions about the image of an effective teacher-leader and leadership qualities that are inherent in him (questionnaire "Teacher-leader in the educational environment of elementary school"), diagnostics of some components of their leadership potential (communicative and organizational skills, ability to work in a team, career and value orientations, readiness to self-rupture turn). The results of the empirical research showed the discrepancies between subjective perceptions of leadership qualities and the objective state of their formation in elementary school teachers.

Accompanying the development of teachers' leadership qualities in the educational environment of elementary school requires such actions as forecasting, designing, constructing the model, conducting preliminary diagnostics of different groups of leadership qualities, studying the teachers' requests of regarding the content and expected results of such work. The basic principles for modelling the development of elementary school teachers' leadership qualities are the principles of scientific, systematic, systematic, sequential, professional orientation, communication theory with practice, innovation, interactivity, subject-subject interaction. In order to achieve an effective result, it is advisable to combine different methods, forms, means, giving preference to interactive character, to use the possibility of informal education and self-education for this purpose.

Conclusions of the research. Developed leadership qualities of elementary

school teachers are an integral part of their psycho-pedagogical and professional competence, a driving force of personal and professional self-development. Leadership potential of elementary school teachers is one of the determinants of the education success, upbringing, development and socialization of junior pupils. Teacher-leader contributes to the formation of pupils' leadership qualities, creates active, initiative, interesting educational space, stimulates to cooperation, gives rise to trust, and becomes a model for imitation of pupils, colleagues, parents.

Teachers-leaders of the elementary school are the source of the innovative experience of educational activity and the establishment of productive interpersonal relationships, carriers of progressive changes, inspirational introduction of

partnership pedagogy's new principles, tolerance, appreciation, respect for the child's personality. Modern elementary school teachers have the leadership potential and the strategic task is to create in the educational environment of the institution conditions that maximally contribute to the development of teachers' leadership qualities, motivate them for personal and professional growth, pedagogical creativity. The psychological and pedagogical principles the development of elementary school teachers' leadership qualities are the implementation of targeted changes at the strategic level of the organization of institution's educational activities and formation the important qualities in the subjects of leadership behaviour at the practice level.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Модернізація освітньої галузі нині спрямована, в першу чергу, на підвищення якості освітнього процесу й якості освіти, формування життєво необхідних компетенцій, розвиток особистості суб'єктів освітнього середовища. Успішність упровадження освітніх реформ залежить від різних чинників, зокрема, від готовності вчителів зрозуміти концептуальну спрямованість і реалізувати передбачувані інновації, застосувати в процесі навчання нові прогресивні технології, методи й методики, перформатувати власну професійну діяльність з урахуванням засад педагогіки партнерства, дитиноцентризму, сприяти підтриманню екологічності освітнього середовища закладу, його продуктивності.

Упровадження організаційних змін й освітніх інновацій висуває нові вимоги до педагогічних працівників, їхньої професійної компетентності, здатності виконувати трудові функції на різних рівнях освіти, особливо початковому.

Важливими професійними утвореннями в діяльності вчителів, що відповідатимуть нині об'єктивним суспільним запитам, життєвим завданням, фаховим потребам, є професійна мобільність, готовність до змін, здатність до саморозвитку й самоосвіти впродовж життя, педагогічна рефлексія, розвинуті лідерські якості, які в сукупності дозволяють їм зайняти відкриту, творчу й діяльну позицію у взаєминах з учнями, колегами, батьками; вдало прогнозувати, проектувати й корегувати вплив різних ресурсів освітнього середовища на особистісний і пізнавальний розвиток молодших школярів; створити ситуацію співпраці, співтворчості, атмосферу досягнення успіху як потужних мотивуючих чинників результативної суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії.

Новітні принципи модернізації початкової освіти відображені в низці нормативних документів (Закон України «Про освіту», ост. ред. 2017; Закон України «Про загальну середню освіту», ост. ред. 2018; «Концепція реалізації державної політики у сфері реформування

загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 р.», 2016; професійний стандарт «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», 2018 тощо). У них обґрунтовується ідея про те, що вчителі початкових класів мають стати агентами освітніх змін, рушійною силою інноваційної освітньої діяльності, носіями прогресивного педагогічного досвіду. Передбачається, що завдяки їхній високій фаховій компетентності, розвиненому лідерському потенціалу, вмотивованій готовності до роботи в команді, здатності до особистісно-професійного зростання і реалізації творчого підходу до проектування сучасного освітнього середовища закладу вдасться покращити якість освіти вже на її початковому рівні, досягнути позитивних зрушень у забезпеченні дієвої особистісно-орієнтованої педагогічної підтримки навчання, виховання, розвитку і соціалізації здобувачів й на наступних рівнях освіти. Особиста активно-діяльна позиція, ініціативність, натхненність, креативність, інтерес до нового і відкритість до знань педагогів початкової школи стануть зразком для наслідування дітьми, що перетворить їх у суб'єктів співтворення освітнього середовища, сприятимуть закріпленню в свідомості інших носіїв професійної педагогічної спільноти і батьків сучасних прогресивних ідей, гуманістичних цінностей, спільної відповідальності за взяті зобов'язання, докладені зусилля і результати побудови індивідуальної освітньої траєкторії молодших школярів, розвиток у них важливих для успішної самореалізації компетенцій. Названі нами вище пріоритети мають урахуватися в процесі професійної підготовки студентів і підвищення кваліфікації вчителів школи I ступеня, вимагають організації цілеспрямованого, систематичного й комплексного супроводу розвитку необхідних

особистісно-професійних якостей педагогів у межах закладу, повинні стати змістовими акцентами саморозвитку в умовах неформальної та інформальної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Для дослідження проблеми психолого-педагогічних засад розвитку лідерських якостей учителів в освітньому середовищі початкової школи цінними видаються наукові публікації вітчизняних і зарубіжних учених, присвячені таким її аспектам: визначенню сутності лідерства, ознак лідерського потенціалу, сукупності лідерських якостей особистості, впливу лідерських якостей на ефективність професійної самореалізації фахівців, успішність упроваджених організаційних змін, аспектів лідерства й управління (О. Білінська, М. Черпак [2], С. Максименко [4], В. Бабаєв, О. Пономарьов, О. Романовський [8], Я. Шалагінова [15], Б. Басс, Р. Стогділл [17]); розгляду лідерства з позицій педагогічної діяльності, зокрема, вчителів початкової школи (В. Критсоніс [3], Н. Мараховська [5], О. Салімулліна [10], Н. Кемалоглу, А. Дуран [18], А. Лумпкін, Х. Клакстон, А. Вілсон [19]); формуванню лідерських якостей майбутніх учителів під час здобування вищої освіти (Н. Мараховська [6], О. Пономаренко [7], І. Савицька [9], Н. Семенченко [11], О. Хмизова [14]); впливу вчителя початкової школи на розвиток лідерських якостей молодших школярів (Г. Аспанова [1], Л. Уманський [13]); виділенню особливостей і компонентів освітнього середовища закладу, його особистісно-розвиваючого потенціалу (С. Дерябо, В. Панов, В. Слободчиков, С. Тарасов, З. Тюмасева [12], Т. Янічева, В. Ясвін [16]) тощо.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. У наукових публікаціях з проблеми педагогічного

лідерства поширені дослідження, спрямовані на обґрунтування умов і формування лідерських якостей студентів у процесі професійної підготовки. Відповідно до визначених пріоритетів українських освітніх реформ, модернізації змісту й організації системи освіти увага має бути звернена на розвиток лідерських якостей учителів початкової школи, підвищення їхньої компетентності з питань лідерства, стимулювання особистісних ресурсів лідерського потенціалу, з'ясування можливостей освітнього середовища закладу для збагачення лідерської поведінки суб'єктів освітнього процесу.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є обґрунтування психолого-педагогічних засад розвитку лідерських якостей учителів в освітньому середовищі початкової школи на основі розгляду сучасних наукових уявлень з проблеми й аналізу результатів проведеного емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проблема лідерства вивчається на перетині різних галузей знання: психології, педагогіки, менеджменту, соціології, філософії тощо. Її багатоаспектність, неоднозначність породила чимало досліджень, які в форматі завдань нашого наукового пошуку дають можливість узагальнити теоретико-методологічні засади, важливі для подальшого розроблення практичних аспектів розвитку лідерських якостей учителів в освітньому середовищі початкової школи:

по-перше, розуміння сутності лідерства крізь призму соціально-психологічного процесу організації стосунків домінування-підпорядкування в малій групі, неформального впливу в міжособистісній комунікативній взаємодії, спрямованих на досягнення цілей діяль-

ності, мети спілкування, розв'язання групового завдання в конкретний проміжок часу, додання перешкод, упровадження змін (П. Друкер, Є. Ільїн, Дж. Коттер, В. Крисько, О. Пономарьов, Л. Почебут, О. Романовський, Л. Уманський та ін.); налагодження відносин партнерства, міжособистісної довіри, визнаного ініціативного й авторитетного впливу в колективі, сприйняття високої кваліфікації і статусу лідера, що призводять до позитивних організаційних змін і перетворень, сприяють самовираженню, підвищенню впевненості в досягненні успіху, мотивують до творчого перетворення дійсності (Б. Басс, К. Бланшар, С. Максименко, Х. Оуен, Г. Хоппер та ін.) [8; 17];

по-друге, розгляд структури лідерства (суб'єкт – лідер, послідовники, мета й мотиви активності лідера в групі, способи реалізації лідерської поведінки, акти лідерства, досягнутий результат) [4, с. 9];

по-третє, обґрунтування теоретичних підходів до тлумачення природи лідерства, що відображають його факторну структуру як сукупність певних особистісних рис, лідерських якостей, які є атрибутами й запорукою успішності реалізації лідерського потенціалу (Е. Богардус, Б. Берд, М. Вебер, Г. Лебон, М. Ломбардо, П. Лазерсфельд, Д. Маєрс, М. Маккол та ін.); категоризують лідерство в контексті ситуації, що вимагає від лідера спеціального реагування, задіяння специфічних ресурсів для успішної поведінки в певних умовах, впливу на мотивацію прихильників, урахування їх особливостей (Т. Адорно, Б. Басс, Дж. Гемфілл, Д. Рісмен, Р. Стогділл, Ф. Фідлер, Е. Холландер, Дж. Хоманс та ін.); поєднують особистісні й ситуаційні чинники лідерства (Д. Макгрегор, Ф. Селзнік та ін.) [2; 4; 15; 17];

по-четверте, виділення стилів лідерства, типів лідерів за різними підставами для їх класифікації: відповідно до

спрямування зусиль на управління досягненням цілей, або видозміну мотивації і компетенцій членів групи – транзакційне, трансформаційне лідерство (Б. Басс, Дж. Бернс, М. Вебер); залежно від виконання лідерських ролей – діловий, емоційний лідер (Р. Бейлз, Ф. Слейтер), лідер-організатор, лідер-ініціатор, лідер-ерудит, лідер генератор емоційного настрою, лідер емоційного тяжіння, лідер-умілець (Л. Уманський); за реалізованими стилями керівництва – авторитарного, демократичного, ліберального типів (К. Левін); за характером діяльності – універсальне, ситуативне лідерство (Б. Паригін); за змістом діяльності – лідер-натхненник, лідер-виконавець (Б. Паригін); згідно з процесуальним підходом – пробний лідер, успішний лідер, ефективний лідер (Ю. Хемфілл) [2; 8; 15];

по-п'яте, обговорення набору лідерських якостей особистості: загально-професійні, творчі, соціально-психологічні, соціально-комунікативні (З. Гапонюк); індивідні, інтелектуальні, комунікативні, мотиваційні якості, енергетичний та альтруїстичний потенціал (Дж. Геер); фізичні, особистісні, інтелектуальні, комунікативні (Р. Стогділл); інтелектуальні здібності, деякі характерологічні риси, професійні навички (У. Бенніс); розвинуті комунікативні якості (Б. Паригін), високі організаторські здібності (Л. Уманський) [4; 15; 17] тощо. Найбільш цікавими з огляду на обраний нами предмет наукового пошуку є праці українських учених, в яких зроблена спроба визначення й класифікації лідерських якостей педагогів. Зокрема, дослідниця Н. Мараховська лідерські якості вчителя визначила як «інтегроване особистісне утворення, що сприяє якісному здійсненню педагогічної діяльності та включає мотиви, знання, лідерські вміння й стійку лідерську позицію», наголосила на необхідності й доцільності розвитку в

процесі здобування вищої педагогічної освіти 6 груп лідерських умінь, а саме: організаторських, комунікативних, перцептивних, прогностичних, креативних, саморегуляційних [6, с. 7-8]. Н. Семченко виділила 4 групи лідерських якостей вчителя (інтелектуально-креативні, морально-вольові, організаторсько-ділові, емоційно-комунікативні) [11, с. 9]. Ключовою характеристикою педагогічного лідерства О. Хмизова вважає лідерську позицію як комплексне, відносно стійке, динамічне особистісне утворення, що характеризується певною системою ставлень вчителя до себе й до оточення [14, с. 317]. Погоджуємося з думкою дослідниці про те, що в структурі лідерської позиції доцільно виділяти когнітивний, мотиваційно-емоційний і діяльнісно-поведінковий компоненти. Слушним нам видається виокремлення О. Пономаренко з урахуванням завдань педагогічної діяльності 4 груп лідерських якостей: професійно-ділових, когнітивно-творчих, афективно-комунікативних і морально-вольових [7, с. 267].

Зауважимо, що лідерські якості вчителів початкової школи варто розглядати як сукупність динамічних індивідуально-психологічних і соціально-психологічних особливостей, які складають основу їхнього лідерського потенціалу, забезпечують ефективну лідерську поведінку, виступають особистісними ресурсами саморозвитку, є органічною компонентою професійної психолого-педагогічної компетентності.

Аналіз наукових і нормативних джерел з досліджуваної проблеми дозволяє зробити висновок про те, що лідерські якості є професійно значущими для вчителів початкової школи, запорукою ефективності й успішності їхньої педагогічної діяльності (С. Максименко [4, с. 9], О. Пономаренко [7, с. 267], О. Салімулліна [10, с. 199] та ін.). Розроблення психолого-педагогічних засад

розвитку лідерських якостей у педагогів школи І ступеня стимулювало необхідність з'ясування розуміння ними сутності лідерства, виявлення узагальнених уявлень про образ ефективного вчителя-лідера і притаманні йому лідерські якості, вивчення деяких складових їхнього лідерського потенціалу. З цією метою було проведено анкетування «Учитель-лідер в освітньому середовищі початкової школи», діагностування комунікативних і організаторських здібностей, здатності педагогів до роботи в команді, кар'єрних і ціннісних орієнтацій, готовності до саморозвитку тощо. В емпіричному дослідженні взяли участь 126 учителів початкової школи зі стажем педагогічної діяльності від 3 до 18 років. Проаналізуємо одержані результати.

Одне з запитань анкети пропонувало респондентам означити поняття «вчитель-лідер». Педагогами початкової школи були сформульовані визначення, які, на нашу думку, можна звести до кількох груп: 1) вказують на ознаку професіоналізму (наприклад, «успішний організатор педагогічної діяльності», «професіонал своєї справи, здатний повести за собою колег і дітей», «має високий інтелект, глибокі знання з фаху, добрі вміння і навички, вміє методично грамотно працювати з дітьми, ерудит»); 2) розкривають потребу в саморозвитку, підвищенні професійної компетентності («той педагог, що розвивається сам і спонукає до розвитку оточення», «розвиває власний потенціал, не байдужий до успіхів інших, сприяє їм», «постійно вчиться сам, оскільки, якщо вчитель перестане вчитися, він перестане бути педагогом», «працює на перспективу, далекоглядний, стратегічно і творчо мислить»); 3) наголошують на активній життєвій позиції, ініціативі, небайдужості, здатності до підтримки, намаганні покращити освітню діяльність, створити сприятливий соціально-психологічний клімат в

колективі («вчитель, що своєю діяльністю вселяє впевненість і віру в себе, підвищує самоповагу», «особистість, яка має авторитет у колег і школярів», «командний гравець», «особисто впливає, привертає до себе увагу, створює гарне враження, має сучасний імідж, відкритий до спілкування», «періопрододець, любить зміни, генерує нові ідеї, об'єднує навколо себе, мотивує до роботи», «зразок для наслідування вчителями, учнями і батьками», «відповідальний, бере до уваги думки інших, піклується про них»); 4) роблять акцент на значущості ролі вчителя-лідера в колективі дітей («успішно організовує навчання і виховання учнів», «працює над формуванням і згуртуванням колективу дітей», «розуміє дітей, проявляє любов і такт у спілкуванні», «захоплює дітей, підвищує їхню зацікавленість, пізнавальний інтерес»).

Як бачимо, педагоги визначають поняття «вчитель-лідер» крізь призму наявності певних рис, якостей, здібностей, властивостей, що детермінують успішність й ефективність педагогічної діяльності. Водночас, їхні думки різняться за набором таких ключових характеристик лідерського потенціалу. Результати кількісного аналізу відповідей респондентів щодо найбільш значущих якостей сучасного вчителя-лідера початкової школи представлено на рис. 1. Для порівняння, опитування вчителів, проведене турецькими дослідниками проблеми педагогічного лідерства Н. Кемалоглу, А. Дуран (2018; n=138), показало такий рейтинговий набір важливих лідерських якостей (від найбільшої до найменшої кількості виборів): знаючий, зразок для наслідування, інноваційний, конфіденціальний, мотивуючий, демократичний, відповідальний, активний, авторитетний, унікальний, вмілий, організований, супервізор, соціальний, послідовний, продуктивний [18, с. 49].

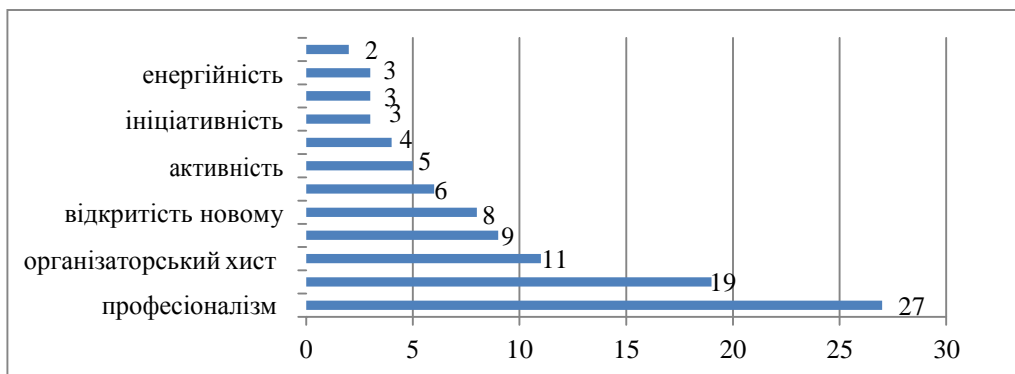

Рис. 1. – Результати кількісного аналізу відповідей респондентів щодо найбільш значущих якостей сучасного вчителя-лідера початкової школи (у %).

Професіоналізм і лідерство, як засвідчили результати проведеного нами анкетування, розуміються вчителями в нерозривній єдності. Це підтверджують їхні відповіді на питання щодо здобутків, які можна вважати індикаторами лідерської позиції вчителя початкової школи. Серед згаданих в анкеті виявилися такі (у порядку спадання): високий рейтинг, показники атестації; використання в діяльності елементів передового педагогічного досвіду, сучасних технологій навчання; рівень адаптованості, вихованості, успішності учнів; наявність підготовлених дітей-переможців різних конкурсів, змагань; участь і перемога в конкурсах та номінаціях «Найкращий вчитель школи», «Учитель року», «Кращий кабінет закладу освіти» та ін.; виступи на педрадах, нарадах, конференціях, систематична активна участь в інших фахових зібраннях; керівництво метод об'єднанням, творчою майстернею, проблемною групою тощо.

Результати діагностики окремих складових лідерського потенціалу вчителів виявилися досить показовими для того, щоб зробити висновок про наявність розбіжностей між суб'єктивними уявленнями про лідерські якості вчителя-лідера й об'єктивним станом їхньої сформованості у педагогів

початкової школи. Дані опитувальника «Орієнтація стилю діяльності менеджера або працівника організації на формування команди» (Р. Блейк, Дж. Мутон) дозволили виявити, що в учителів значно домінує орієнтація на завдання (середнє значення по вибірці – 8,3 б.), на відміну від орієнтації на оточення (4,5 б.). Це свідчить про те, що більшість учителів зорієнтована на розв'язання професійних завдань, дотримання дисципліни, виконання функціональних обов'язків (інструментальне лідерство) й, меншою мірою, на врахування людського фактору, формування позитивних відносин у колективі, налаштування освітньої діяльності на потреби її суб'єктів (експресивне лідерство). Лише четверта частина досліджуваних зорієнтована на стиль діяльності «команда», що сприяє можливостям самореалізації, підтвердженню власної значущості під час досягнення спільних цілей у колективній співпраці з іншими педагогічними працівниками, дітьми і батьками, продукуванню ефективного результату міжособистісної співпраці в освітньому середовищі початкової школи. 18% вчителів обирають стиль діяльності «організація», що вказує на їхню можливість знаходити баланс педагогічної ефективності й психологічного клімату в колективі, намагання досягати компромісу

у вертикальній і горизонтальній комунікації, працювати надійно, отримувати стабільний результат, використовуючи наявні особистісні ресурси.

За даними методики «Діагностика функціонально-рольових позицій в управлінській команді» (Р. М. Белбін) стало зрозуміло, що найбільш вираженою в учителів функціонально-рольовою позицією є «голова» (середній бал – 17), а отже, домінуючими їхніми рисами є розважливність, стабільність, вміння слухати, враховувати різні думки, логічно висловлюватися, проявляти рішучість під час прийняття спільних рішень. Вище середнього рівня прояву в досліджуваній вибірці мають також інші функціонально-рольові позиції роботи в команді – «організатор роботи» (11 б.), «завершувач» (10 б.), «організатор групи» (9 б.), «формулюючий» (8 б.). Вибір таких позицій вказує на високий виконавський компонент педагогічної діяльності. Загалом, очевидним є той факт, що вчителів характеризує професійний педантизм, обов'язковість, відповідальність, організованість під час перетворення ідей у конкретні завдання професійної діяльності та організації їхнього виконання. Можна констатувати також, що досліджуваній вибірці притаманне творче начало, що виражається у виборі таких функціонально-рольових позицій: «генератор ідей» (8 б.), «дослідник ресурсів» (7 б.), «оцінювач ідей» (5 б.). Це в цілому характеризує схильність педагогів до креативності, вказує на переважання середнього рівня їхньої вмотивованості щодо продукування нових ідей, їхнього реального оцінювання, розсудливого аналізу й вольової реалізації.

Цікавими для аналізу в розрізі нашого дослідження виявилися дані за опитувальником кар'єрних орієнтацій Е. Шейн. Вчителям більшою мірою притаманні високі значення за кар'єрними

орієнтаціями «служіння» (середнє значення по вибірці – 8 б.), «інтеграція стилів життя» (8 б.), «стабільність роботи» (7 б.). Слід звернути увагу на той факт, що основними їхніми цінностями є «робота з людьми», «служіння людству», «допомога людям», «бажання зробити світ кращим» тощо. Зроблені вибори свідчать про те, що педагоги початкової школи не бажають працювати в організації, яка ворожа їхнім цілям і цінностям. Водночас, вони більше зорієнтовані на інтеграцію різних сторін життя, прагнуть до балансу, цінують власне життя в цілому.

Вираженою в досліджуваній вибірці стала кар'єрна орієнтація, обумовлена потребою в безпеці і стабільності місця роботи, передбачуваності найближчої професійної перспективи. Діагностично значущими в контексті нашого дослідження є кар'єрні орієнтації «менеджмент» і «автономія» (6 б.). Це підтверджує той факт, що для частини педагогів першорядне значення має орієнтація на інтеграцію зусиль членів групи, відповідальність за кінцевий результат сумісної діяльності. Інші зорієнтовані на звільнення від організаційних правил, приписів і обмежень, мають виражену потребу все робити по-своєму, не хочуть підкорятися правилам організації, попри все зберігають власну незалежність, не дозволяють обмежити автономію навіть на користь досягнення кращого спільного результату.

У процесі дослідження виявилось, що кар'єрна орієнтація «професійна компетентність», яка пов'язана з наявністю здібностей і талантів у певній галузі, бажанням бути майстром своєї справи, досягати успіху в професійній сфері, ставати на шлях саморозвитку, самоосвіти, професійного самовдосконалення, в досліджених вчителів менш актуалізована (5 б.), що було підтверджено й одержаними даними за методикою

діагностики ціннісної сфери М. Рокича. Обробка даних показала більшу зорієнтованість учителів на щасливе сімейне життя, досягнення фізичного і психічного здоров'я, матеріального благополуччя (перші рейтингові місця), інші життєві пріоритети, аніж на власне професійне зростання. Ми звернули також увагу на рейтингове місце, яке вибирають учителі для термінальних цінностей «цікава робота», «пізнання», «розвиток», «творчість» і для інструментальних цінностей «освіченість», «ефективність у справах». Виявилось, що цінності, які символізують готовність учителів до професійного саморозвитку, виражені на середньому рівні. В якості термінальних цінностей «пізнання», «розвиток», «творчість» знаходяться на 9 рейтинговому місці. Можна припускати, що в силу суспільно-політичної, соціально-економічної нестабільності, потреби й можливості поглиблення власної освіти, розширення світогляду, загальної культури, постійне фізичне і духовне зростання, розвиток особистісно-професійних якостей відходять на задній план. До слова, результати діагностики вчителів з використанням методики «КОС-2», показали переважання середнього рівня комунікативних (58%; високий – 31%) й організаторських здібностей (54%; високий рівень – 36%).

Узагальнені емпіричні дані констатувального характеру свідчать про необхідність супроводу розвитку лідерських якостей учителів в освітньому середовищі початкової школи, апробації дослідно-експериментальним шляхом психолого-педагогічних засад забезпечення його ефективності. Грунтуючись на дослідженнях учених (С. Дерябо, В. Панов, В. Слободчиков, З. Тюмасева, Т. Яничева, В. Ясвін), освітнє середовище розглядаємо як багатокомпонентне утворення, яке є ключовим для особистісного розвитку,

соціалізації, самоактуалізації й самореалізації його суб'єктів [12; 16]. Беручи до уваги стандарти «Нової української школи», проблему розвитку лідерських якостей учителів початкової школи доречно розглядати в контексті кожного компонента освітнього середовища. Однак, особливу увагу, на нашу думку, варто звернути на його соціально-психологічний компонент. Наведемо ключові міркування з приводу психолого-педагогічних засад розвитку лідерських якостей вчителів в освітньому середовищі початкової школи.

1. Ефективність освітнього середовища зокрема і закладу освіти як окремої соціальної системи і частини соціокультурного простору загалом залежить від ряду чинників: сприятливості емоційного клімату й особливостей мікрокультури, унікальності пріоритетних завдань освітньої діяльності, специфіки внутрішньошкільних цінностей і організаційної політики, атрибутів іміджевих характеристик тощо [12]. Лідерський потенціал учителів початкової школи буде краще розвиватися за умови відсутності розбіжностей в групових експектаціях і деструктивного конфлікту інтересів «Я – освітнє середовище закладу»; солідарності уявлень щодо професійно-педагогічних завдань освітньої діяльності з колегами, дітьми, батьками; узгодженості власної професійно-рольової поведінки з новітніми засадами модернізації системи освіти; надання адміністрацією можливостей для прояву автономії, ініціативи, творчості. Водночас, авторитетне, компетентне лідерство є одним із чинників вдосконалення освітнього середовища закладу, забезпечення успішності освітньої діяльності, «оздоровлення» відносин в педагогічному колективі [19, с. 59].

2. Продуктивне, креативне, розвивальне освітнє середовище дозволяє вирішувати завдання, пов'язані не лише із

збагаченням інтелектуальних здібностей і досвіду творчої діяльності вчителів початкової школи, а й з їхнім особистісним зростанням, формуванням гармонійної Я-концепції, досягненням професійної ідентичності і самоактуалізації, стабілізацією самооцінки й рівня домагань, що здійснюватиме профілактику появи синдрому професійного вигорання, нервово-психічної напруги, емоційного виснаження, стресу. Як наслідок, високий особистісний адаптаційний потенціал, підвищення самоповаги, самоприйняття й упевненості у власних силах сприятимуть розвитку лідерських якостей, оптимізму, психологічного благополуччя, мотивуватимуть педагогів до особистісно-професійного саморозвитку в часовій перспективі. Лідерські якості притаманні всім вчителям початкової школи; в освітньому середовищі мають створюватися повноцінні умови для їхнього розвитку в форматі «горизонтальної» і «вертикальної» комунікації.

3. Розвиток лідерських якостей учителів початкових класів має носити активно-діяльний характер, відбуватися в різних мікросистемах освітнього середовища початкової школи: «учитель – молодші школярі», «вчитель – педагогічний колектив», «учитель – батьки». Це дозволить досягнути внутрішньої єдності й закріпити досягнуті зміни, сприятиме інтеграції суб'єктивних ресурсів лідерського потенціалу. Формування в педагогів ціннісної установки на толерантне ставлення, довіру, співпрацю і партнерство з різними суб'єктами освітнього середовища, розвиток умотивованої і підкріпленої практичними навичками готовності до роботи в команді, вдосконалення комунікативної компетентності, збагачення складових соціального, емоційного інтелекту й педагогічного менеджменту, переведення формату

освітньої діяльності в інтерактивну площину завдяки комбінуванню діадних, групових і колективних форм роботи, використанню прогресивних педагогічних і сучасних інформаційно-комунікаційних технологій стане плідним підґрунтям для переживання вчителями початкової школи ситуації особистісно-професійного успіху й самоствердження в можливостях реалізації лідерської поведінки в педагогічній взаємодії.

4. Проектовані цілеспрямованими й виваженими, ініціативними й творчими, фасилітативними за характером діями педагогічного колективу екологічність і продуктивність освітнього середовища початкової школи матимуть беззаперечний позитивний вплив на формування особистості й соціалізацію молодших школярів, розвиток психолого-педагогічної культури батьків, підтримання психологічного здоров'я. Суб'єкт-суб'єктна модель комунікації всупереч технології «викладання – засвоєння», продуктивне виконання педагогом різних ролей (організатор, тьютор, консультант, учасник, наставник, контролер та ін.) змістить акценти в площину справжнього розуміння вчителем потреб, інтересів, індивідуальних можливостей молодших школярів, моделюватиме простір для сумісних дій, самостійної інтелектуальної діяльності дітей, розвиватиме в них лідерські якості [5, с. 302-303]. Вчитель-лідер допомагає зростанню учнів-лідерів, при чому вони виступатимуть взаємними стимулами підкріплення прагнення до самовираження, творчості, лідерства, або бар'єрами на цьому шляху (т.зв. підриг внутрішньої мотивації зовнішніми стимулами). Завдяки вчителю, який є значущою, референтною особою для молодших школярів, дітьми засвоюються ціннісні, світоглядні й культурні норми, поведінкові патерни, стабілізується самооцінка, формується внутрішня

позиція школяра, з'являється усвідомлення і прийняття навчання як самоцінності [1; 13]. Педагог початкової школи є авторитетом, зразком для наслідування, а тому має усвідомлювати міру власного впливу на учнів та психолого-педагогічну культуру їхніх батьків, розуміти важливість і необхідність особистісно-професійного зростання, прагнути постійно розвивати власний лідерський потенціал.

5. Супровід розвитку лідерських якостей учителів в освітньому середовищі початкової школи вимагає прогнозування, проектування, побудови відповідної моделі, проведення попередньої ґрунтовної діагностики різних груп лідерських якостей, вивчення запитів педагогічних працівників щодо змісту й очікуваних результатів такої роботи. Засадничими для організації супроводу розвитку лідерських якостей вчителів початкової школи є принципи науковості, системності, систематичності, послідовності, професійної спрямованості, зв'язку теорії з практикою, інноваційності, інтерактивності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Для досягнення ефективного результату доцільно комбінувати різні методи, форми, засоби, надаючи перевагу інтерактивним за характером (тренінг, ділові й рольові ігри, кейс-метод, проектна діяльність тощо), застосовувати з цією метою можливості неформальної та інформальної освіти (курси, освітні програми, гранти, взаємне навчання, коучинг, майстер-класи, членство в неформальних організаціях, громадських спілках, педагогічних гуртках, волонтерських групах, відвідування культурних заходів, самоосвіта з використанням різних джерел, зокрема мережі Інтернет, професійні конкурси, дослідницька діяльність тощо).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Проведений науковий аналіз

досліджуваної проблеми переконав у її актуальності, вчасності й необхідності системного теоретико-практичного розроблення. Розвинуті лідерські якості вчителів початкової школи є органічною складовою їхньої психолого-педагогічної зокрема й професійної компетентності загалом, рушійною силою особистісно-професійного саморозвитку. Лідерський потенціал учителів початкової школи є однією з детермінант успішності навчання, виховання, розвитку і соціалізації молодших школярів. Учителі-лідери сприяє формуванню лідерських якостей учнів, моделює активний, ініціативний, цікавий освітній простір, стимулює до співпраці, викликає довіру, стає зразком для наслідування дітей, колег, батьків.

Учителі-лідери початкової школи є джерелом інноваційного досвіду освітньої діяльності й налагодження продуктивних міжособистісних взаємин, носіями прогресивних змін, натхненниками упровадження нових принципів педагогіки партнерства, толерантності, безоцінного прийняття, поваги до особистості дитини. Сучасні вчителі початкової школи мають лідерський потенціал і мета полягає в тому, щоб створити в освітньому середовищі закладу умови, які б максимально сприяли розвитку лідерських якостей педагогів, мотивували їх до особистісно-професійного зростання, педагогічної творчості. Психолого-педагогічними засадами розвитку лідерських якостей вчителів початкової школи є впровадження цільових змін як на стратегічному рівні організації освітньої діяльності закладу, так і в площині практичного супроводу формування в суб'єктів лідерської поведінки важливих утворень.

Перспективи подальшого розроблення досліджуваної проблеми вбачаємо в дослідно-експериментальній перевірці виділених психолого-педагогічних засад розвитку лідерських

якостей учителів, вивченні впливу підвищення ресурсів їхнього лідерського потенціалу на професійну компетентність,

екологічність і продуктивність освітнього середовища початкової школи.

Список літератури

1. Аспанова, Г. (2018) Развитие лидерских способностей у младших школьников. Дис., соиск. степени доктора философии: специальность 6D010200. Педагогика и методика начального образования. Алматы, 160 с.

2. Білінська, О. О., & Черпак, М. В. (2016) Феномен лідерства у зарубіжній та вітчизняній психології. *Актуальні проблеми психології*. Т. 10. К.: С. 36 – 47.

3. Критсонис, В. А. (1997) Психология лидерства в образовательных учреждениях. *Лидерство. Психологические проблемы в бизнесе: По материалам американских исследований*. Ред.-сост. К. Ковальски, Дж. Кенджеми. Дубна, С. 155 – 164.

4. Максименко, С. Д. (2014) Лідерство як функція професійної психологічної компетентності особистості. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 24. К.: С. 7 – 16.

5. Мараховська, Н. В. (2007) Лідерська позиція майбутнього вчителя початкових класів як складова професійної компетенції. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Вип.45. Редкол.: Є. С. Барбіна, В. Л. Федяєва, В. В. Кузьменко [та ін.]. Херсон: Вид-во ХДУ. С. 300 – 303.

6. Мараховська, Н. В. (2009) Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу. Автореф. дис. наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Харків, 22 с.

7. Пономаренко, О. В. (2013) Проблема лідерських якостей вчителя в дослідженнях вітчизняних учених.

Педагогічна освіта: теорія і практика. Вип. 15. К.: С. 263 – 268.

8. Романовський, О. Г., & Бабаєв, В. М., Пономарьов, О. С. (2000) Проблеми формування особистості лідера. Харків: Майдан, 190 с.

9. Савицька, І. М. (2016) До питання формування лідерських якостей майбутніх вчителів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Чернігів. Вип. 140. С. 180 – 183.

10. Салимуллина, Е. В. (2017) Лидерские качества учителя как фактор успешной профессиональной деятельности. *Современные исследования социальных проблем*. Красноярск. Том. 8. №2-2. С. 198 – 202.

11. Семченко, Н.О. (2005) Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності. Автореф. дис. наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Харків, 23 с.

12. Тюмасева, З. И. (2006) Экология, образовательная среда и модернизация образования: Монография. Челябинск: Изд-во Челябинского государственного педагогического университета, 322 с.

13. Уманский, А. Л. (2004) Педагогическое сопровождение детского лидерства. Дис. доктора педагогических наук: специальность 13.00.01. Общая педагогика, история педагогики и образования. Кострома, 318 с.

14. Хмизова, О. В. (2007) Формування лідерської позиції у майбутніх учителів початкових класів як складова їх професійної компетентності. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*.

Вип. 44. Херсон: Видавництво ХДУ. С. 316 – 320.

15. Шалагинова, Я. В. (2007) Психология лидерства. СПб.: Речь, 494 с.

16. Яничева, В. Г. (2013) Образовательная среда – пространство социализации и индивидуализации. *Петербургский психологический журнал*. СПб. №5. С. 1 – 23.

17. Bass, B. M., & Stogdill, R. M. (1990) *Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications*. New

York: Free Press; London: Collier Macmillan, 1182 p.

18. Cemaloğlu, N., & Duran, A. (2018) Teacher Leadership Perceptions in Turkish Culture: A Qualitative Analysis. *Journal of Education and Training Studies*. Vol. 6, No. 11a. Turkey. P. 45 – 59.

19. Lumpkin, A., & Claxton, H., Wilson, A. (2014) Key characteristics of teacher leaders in schools. *Administrative Issues Journal*. Vol. 4: Iss. 2, Article 8. P. 59 – 67.

References

1. Aspanova, G. (2018) *Razvitie liderских sposobnostej u mladshih shkol'nikov* [Leadership development in primary school children]. Dis. soisk. stepeni doktora filosofii: special'nost' 6D010200. Pedagogika i metodika nachal'nogo obrazovaniya. Almaty, 160 p. [in Russian]

2. Bilins'ka, O. O., & Cherpak, M. V. (2016) *Fenomen liderstva u zarubizhnij ta vitchyznianijs'kyj psykholohii* [The phenomenon of leadership in foreign and domestic psychology]. *Aktual'ni problemy psykholohii*. T. 10. K.: P. 36 – 47. [in Ukrainian]

3. Kritsonis, V. A. (1997) *Psihologija liderstva v obrazovatel'nyh uchrezhdenijah* [Psychology of leadership in educational institutions]. *Liderstvo. Psihologicheskie problemy v biznese: Po materialam amerikanskih issledovanij*. Red.-sost. K. Koval'ski, Dzh. Kendzhemi. Dubna, P. 155 – 164. [in Russian]

4. Maksymenko, S. D. (2014) *Liderstvo yak funktsiia profesiinoi psykholohichnoi kompetentnosti osobystosti* [Leadership as a function of professional psychological competence of the individual]. *Problemy suchasnoi psykholohii*. Vyp. 24. K.:P. 7 – 16. [in Ukrainian]

5. Marakhovska, N. V. (2007) *Liderska pozytsiia maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv yak skladova profesiinoi kompetentsii* [Leadership position of the

future teacher of elementary school as a component of professional competence]. *Pedahohichni nauky: zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 45. Redkol.: Ye. S. Barbina, V. L. Fediaieva, V. V. Kuz'menko [ta in.]. Kherson: Vyd-vo KhDU. P. 300 – 303. [in Ukrainian]

6. Marakhovska, N. V. (2009) *Pedahohichni umovy formuvannia lider'skykh yakosteï maibutnykh uchyteliv u protsesi navchannia dystsyplin humanitarnoho tsykladu* [Pedagogical conditions of formation of leadership qualities of future teachers in the process of teaching disciplines of the humanitarian cycle]. *Avtoref. dys.nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.04 «Teoriia i metodyka profesiinoi osvity»*. Kharkiv, 22 p. [in Ukrainian]

7. Ponomarenko, O. V. (2013) *Problema lider'skykh yakosteï vchytelia v doslidzhenniakh vitchyznians'kykh uchenykh* [The problem of leadership qualities of a teacher in researches of domestic scientists]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*. Vyp. 15. K.: P. 263 – 268. [in Ukrainian]

8. Romanovs'kyj, O. H., & Babaiiev, V. M., Ponomar'ov, O. S. (2000) *Problemy formuvannia osobystosti lidera* [Problems of formation of the personality of the leader]. Kharkiv: Majdan, 190 p. [in Ukrainian]

9. Savyts'ka, I. M. (2016) *Do pytan'nia formuvannia lider'skykh iakosteï majbutnykh vchyteliv* [On the issue of

forming the leadership qualities of future teachers]. *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky. Chernihiv. Vyp. 140.* P. 180 – 183. [in Ukrainian]

10. Salimullina, E. V. (2017) *Liderskie kachestva uchitelja kak faktor uspeshnoj professional'noj dejatel'nosti* [Leadership qualities of a teacher as a factor of successful professional activity]. *Sovremennye issledovanija social'nyh problem. Krasnojarsk. Tom. 8. №2-2.* P. 198 – 202. [in Russian]

11. Semchenko, N. O. (2005) *Pedahohichni umovy formuvannia liders'kykh iakostej majbutnikh uchyteliv u pozaaudytornij diial'nosti* [Pedagogical conditions of formation of leadership qualities of future teachers in non-auditing activity]. *Avtoref. dys. nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.04 «Teoriia i metodyka profesijnoi osvity».* Kharkiv, 23 p. [in Ukrainian]

12. Tjumaseva, Z. I. (2006) *Jekologija, obrazovatel'naja sreda i modernizacija obrazovanija* [Ecology, educational environment and modernization of education]: *Monografija.* Cheljabinsk: *Izd-vo Cheljabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta,* 322 p. [in Russian]

13. Umanskij, A. L. (2004) *Pedagogicheskoe soprovozhdenie detskogo liderstva* [Pedagogical support of children's leadership]. *Dis.doktora pedagogicheskikh nauk: special'nost' 13.00.01.* Obshhaja

pedagogika, istorija pedagogiki i obrazovanija. Kostroma, 318 p. [in Russian]

14. Khmyzova, O. V. (2007) *Formuvannia liders'koi pozytsii u majbutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv iak skladova ikh profesijnoi kompetentnosti* [Formation of a leadership position in future primary school teachers as part of their professional competence]. *Zbirnyk naukovykh prats'. Pedahohichni nauky. Vyp. 44.* Kherson: *Vydavnytstvo KhDU.* P. 316 – 320. [in Ukrainian]

15. Shalaginova, Ja. V. (2007) *Psichologija liderstva* [Leadership Psychology] *SPb.: Rech',* 494 p. [in Russian]

16. Janicheva, V. G. (2013) *Obrazovatel'naja sereda – prostranstvo socializacii i individualizacii* [The educational environment – the space of socialization and individualization] *Peterburgskij psichologicheskij zhurnal. SPb. №5.* P. 1 – 23. [in Russian]

17. Bass, B. M., & Stogdill, R. M. (1990) *Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications.* New York: Free Press; London: Collier Macmillan, 1182 p.

18. Cemaloğlu, N., & Duran, A. (2018) *Teacher Leadership Perceptions in Turkish Culture: A Qualitative Analysis. Journal of Education and Training Studies.* Vol. 6, No. 11a. Turkey. P. 45 – 59.

19. Lumpkin, A., & Claxton, H., Wilson, A. (2014) *Key characteristics of teacher leaders in schools. Administrative Issues Journal.* Vol. 4: Iss. 2, Article 8. P. 59 – 67.

Стаття надійшла до редколегії 29.01.2019